

Het kwaad als macht en als realiteit

Plato

Omstreeks 300 voor Christus waren er in Athene twee tuinen waarin filosofie onderwijs gegeven werd: die van Plato en die van Epicurus.

Plato: buiten de stad, een tuin voor contemplatie, voor het voeren van dialogen op zoek naar eeuwige waarden. Epicurus: een moestuin, waarvan leermeester en leerlingen leefden.

Plato was, net als zijn leermeester Socrates, voornamelijk ethicus. Bij Plato bepalen twee polen het gedrag: de absolute eis van het goede en, praktisch, wat in een bepaalde situatie geboden is - zonder dat daar specifieke regels voor kunnen worden opgesteld. Het 'verwerklijken' van deugd is de goede mix tussen principe en praktijk, het goede gebruik van de juiste gelegenheid.

Plato meent dat ieder die het goede kent, het goede ook zal doen.

Niemand zondigt vrijwillig. 'Zonde' is het uit het oog verliezen van het idee van het goede.

De oorsprong van het kwaad ligt in de verbinding van de ziel met de materie, met het stoffelijke. Let op: niet in de materie zelf, maar in de verbinding met de materie. Plato is geen dualist die aan de ene kant het Goede (het geestelijke) ziet en aan de andere kant het Kwaad (het stoffelijke, lichamelijke). 'Goed leven' is leven vanuit inzicht in het goede. Zonde, kwaad, ontstaat als dat zicht verloren gaat.

Dat kan gebeuren, maar omkeer is altijd mogelijk.

De wijze zoekt het goede –alleen het goede is absoluut. Tegelijk neemt hij waar hoe om hem heen het zicht op het goede is verduisterd.

Epicurus

Inzicht staat ook in de andere tuin, die van Epicurus, aan de basis van een goed en gelukkig leven.

Door inzicht, verstandig zijn, geeft de wijze niet toe aan de directe impulsen die genot willen en/of pijn vermijden. Hij onttrekt zich eraan, stelt zich erboven, reageert niet direct en beoordeelt ze. Het gelukkigst leeft de mens als hij zijn behoeften vereenvoudigt en zijn begeertes beperkt. Epicurus kiest dus voor vereenvoudigen en niet voor verrijken.

Het hoogste genot is de gemoedsrust. Het meest wordt deze gemoedsrust bedreigd door angst. Angst is vrees voor lijden. Vrees voor de dood, de goden en het noodlot.

Het kwade overkomt een mens dat niet leeft volgens het inzicht van de wijze. Die zijn begeertes niet in de hand houdt. De wijze wordt niet verliefd. Verliefdheid, zoals wij allen weten, is de grootste verstoring van de gemoedsrust.

Zijn tuin droeg als opschrift: 'Vreemdeling, het is hier goed toeven; hier is genot het hoogste goed.'

Maar wie naar binnen ging, werd getrakteerd op water en brood. Water en brood boven luxe spijs en drank. Vriendschap boven liefde.

De wijze neemt afstand en is daardoor immuun voor het kwaad. Hij lacht om het geloof in het noodlot.

De dingen gebeuren deels door noodzakelijkheid, deels door toeval, deels door toedoen van mensen.

Aan wat gebeurt door noodzakelijkheid is niks te doen, het toeval is onstandvastig en wat in onze macht ligt, is van beide onafhankelijk.

Epicurus praat niet zo zeer over het kwaad, als wel over de reactie op het kwaad. De wijze wapent zich tegen het kwaad. Het best gebeurt dat door een toestand van de ziel waarin deze vrij is van verwarring en onrust, dat is de ataraxia.

Het kwaad volgens Genesis

Ik ben opgevoed in de tuin van Plato. Zoekers naar het eeuwige goede. Maar wel met een hemels baldakijn. Met onze geboorte waren we in een kosmisch drama terecht gekomen. Dat was begonnen in het paradijs. Met de zondeval.

De slang was een kosmisch wezen. De vrouw die met haar hiel zijn kop vermorzelt, kwam terug in het boek Openbaringen. Genesis 3 verwees naar Christus.

Er waren twee soorten kwaad. Kwaad als zonde en kwaad als een natuurlijk gegeven – het kwaad door noodzakelijkheid of door toeval, zij het dat toeval niet bestond. Het natuurlijke kwaad had te maken met Gods voorzienigheid. Met Zondag 20 van de Heidelbergse Catechismus. Het kwaad als zonde had te maken met Golgotha, met verzoening.

Net als in de tuin van Plato zochten we, ondanks het kwaad, zelfs door het kwaad heen, naar sporen van het Goede. Naar sporen van de eeuwigheid in de tijd.

Persoonlijke ontwikkeling

Geleidelijk aan ben ik van de tuin van Plato verhuisd naar de tuin van Epicurus.

Ik lees Genesis 3 anders. Meer als een etiologisch verhaal. Dat is een verhaal dat verklaart waarom bepaalde zaken zijn zoals ze zijn. Wat mij is uitgelegd als vloek, is dat wel een vloek? Lijkt dat niet verbazend veel op het gewone leven? De situatie van slang, vrouw en man. Zoeken Adam en Eva wel naar uitvluchten? Vertellen ze niet gewoon wat er aan de hand is. Wat als vloek wordt gepresenteerd, is het gewone leven. In vergelijking daarmee was het paradijs een kunstmatig bestaan. In het paradijs was geen dood, maar dus ook geen bloemen, geen seizoenen.

Bij het echte leven hoort vergankelijkheid, horen uitgebloeide bloemen, horen herfst en winter, horen geboorte en dood. Als zaken om te accepteren, om mee te leven.

Het kosmische drama waarin ik vroeger leefde, had een vrij alledaagse doelstelling. Het ging er om de zonde te beteugelen. En bij die zonden moet u zich het alledaagse kwaad voorstellen: jokken, kleine vergrijpen, brutaal tegen ouderen, ongehoorzaam, koppig, eigenwijs. Van die dingen. We leerden onderscheiden tussen goed en kwaad, maar ook tussen wijs en onwijs. 'Sla nooit een deur hard achter je dicht als je ergens weg loopt, door diezelfde deur moet je meestal weer naar binnen' – van die wijsheden. Het geloofssysteem was de basis voor een ethiek. Het kwaad was verbonden met menselijke handelingen. Kwaad was zonde. God zag alles. Ook de verborgen zonde. Maar het kwaad zat ook in onszelf. Daarom was Christus aan het kruis voor ons gestorven. En zo was de cirkel weer rond.

In de loop van de tijd is geloof voor mij meer en meer een levenskunst geworden. Een oefening in wijsheid. Er zit, met dank aan Paulus, veel Griekse wijsheid in het christendom. Goed, met zijn nadruk op genot is Epicurus is een beetje het zwarte schaap. Maar een deel van de Stoa is toch zeker wel via Paulus het christendom binnengedrongen. Ook Paulus kan spreken over het kwaad als een gevolg van onwijze beslissingen. Zoeken naar wijsheid is de ene pool.

Aan de andere kant is de andere pool de gedachte dat het kwaad in ons zit me ook behoorlijk ingeprent. Onder invloed van de Heidelbergse Catechismus zal ik Plato niet gauw nazeggen dat alle mensen op de keper beschouwd het goede willen. Dat het kwade het gevolg is van onvoldoende inzicht. Ik ben ook in dit opzicht opgeschoven in de richting van Epicurus. De grootste bron van kwaad als gevolg van menselijk gedrag is, dat mensen hun begeertes niet in toom kunnen houden. Geen genoeg nemen met het water en brood waarop de bezoeker van Epicurus' tuin onthaald werd. Zich laten gaan in het najagen van vervulling van wat Epicurus niet-natuurlijke en niet-noodzakelijke begeertes noemt. Zoals roem, eer, geld en macht.

Ik verbaas me al lang niet meer over het kwaad. Het enige dat me nog verbaast is de hartstocht waarmee mensen najagen waar je op den duur alleen maar slechter van worden.

Maar is dat kwaad? Of is dat gebrek aan wijsheid?

Toevallig kwaad

Maar er is nog een kwaad. Het is het kwaad dat mensen onontkoombaar, hetzij als noodzakelijkheid, hetzij als toevallig lot overkomt . . . Het onontkoombare of toevallige kwaad, het kwaad van ziekte, ongeluk, misoogst en natuurrampen. Ook dit kwaad kende mijn traditie. Zij had het een plaats in de goddelijke voorzienigheid gegeven.

Luister maar naar Zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus:

Vraag 27. Wat verstaat gij door de voorzienigheid Gods?

Antwoord De almachtige en alomtegenwoordige kracht Gods ^a, door welke Hij hemel en aarde, mitsgaders alle schepselen, gelijk als met Zijn hand nog onderhoudt, en alzo regeert ^b, dat loof en gras, regen en droogte ^c, vruchtbare en onvruchtbare jaren, spijs en drank, gezondheid en krankheid ^d, rijkdom en armoede ^e, en alle dingen, niet bij geval, maar van Zijn Vaderlijke hand ons toekomen ^f.

Vraag 28. Waartoe dient ons dat wij weten dat God alles geschapen heeft en nog door Zijn voorzienigheid onderhoudt?

Antwoord Dat wij in allen tegenspoed geduldig ^a, in voorspoed dankbaar zijn mogen ^b, en in alles dat ons nog toekomen kan, een goed toevorst hebben op onzen getrouwen God en Vader ^c, dat ons geen schepsel van Zijn liefde scheiden zal ^d, aangezien alle schepselen alzo in Zijn hand zijn, dat zij tegen Zijn wil zich noch roeren, noch bewegen kunnen ^e.

Mijn probleem zit 'm in het 'alle dingen' uit het eerste antwoord, die ons uit zijn vaderlijke hand toekomen. Anderzijds vind ik het wel weer mooi dat 'geen schepsel ons scheiden kan van zijn liefde'. Het omschrijft het onwrikbare geloof van de christen tegenover 'alles' dat hem overkomt. Alles komt uit zijn vaderlijke hand, geen schepsel zal ons scheiden van Zijn liefde. Met het goede zal die christen niet zo veel moeite hebben. Met het kwaad des te meer.

Wat ik vroeger kon: God denken als iemand die 'alle dingen' beschikt, kan ik nu niet meer. Het kwaad van ziekte zie ik als gevolg van natuurwetten waaraan onze lichamelijke onderworpen is. 'Kwaad' is het zeker, maar wel een kwaad dat door de medische wetenschap meer en meer wordt ingedamd. De dood, en dan heb ik het niet over de vroegtijdige dood, zie ik niet als kwaad, maar als behorend bij het leven. De Catechismus, ontstaan in de zestiende eeuw, met de medische wetenschap nog nagenoeg non-existent, kon wel spreken van 'krankheid die ons niet bij geval maar van zijn vaderlijke hand toekomt'. Wie niet anders kent dan niet te bestrijden ziektes, moet accepteren. Maar wie geproefd heeft van een alternatief voor ziekte en lijden accepteert de oude lijdzaamheid niet meer. Ik zie ernstige ziekte als een ramp die een mens overkomt, als een groot kwaad, maar als er al bedoeling voor is, dan is ligt die in de betekenis die we er zelf aan geven. Ik zie 'Gods vaderlijke hand' er niet meer in.

Het kwaad dat mensen veroorzaken

We hebben het nu over twee soorten kwaad gehad. Het kwaad dat we zelf door onze handelingen veroorzaken en het kwaad van ziekte, van natuurgeweld. Er is nog een derde kwaad. Het kwaad dat ons van de zijde van mensen overkomt.

Het was, in de jaren na de oorlog, alsof er een taboe op dat onderwerp lag. Met een schok had ons land de verschrikking van oorlog en het leven onder een totalitair regime mee gemaakt. Een regime bovendien dat tot in zijn diepste vezels misdadig was. Die schok dreunde nog na. Vragen over 'God na Auschwitz' kwamen pas op aan het begin van de jaren zestig. Toen tegelijkertijd de aandacht voor de Holocaust opkwam. Ik geef u een citaat (uit Slavoj Žižek, *In defense of Lost Causes*. Verso, Londen/New York). Het gaat over het argument dat Auschwitz, de Holocaust, een kwaad is van de technologie. Met de uitvoerders als radertjes in een goedlopende staatsmachinerie, die niets anders doen dat wat zij als hun plicht beschouwen. Zoals Adolf Eichmann zei tijdens zijn proces in Jeruzalem met een beroep op de Duitse filosoof Immanuel Kant: Ik heb slechts mijn plicht gedaan. Hier komt het citaat: "Het radicale kwaad wordt niet het meest bruut zichtbaar in de gezichtloze, gezichtloos makende technologie van de vernietigingskampen, maar eerder in het feit dat een mens in staat is een ander mens in het gezicht te kijken en, met uitschakeling van zo iets als innerlijk gevoel, bewust en gewild de trekker over te halen, of met een vinger in de richting van de gaskamers te wijzen. De slechtheid van dit gezichtloos maken dat van aangezicht tot aangezicht geschiedt – deze perverse wil tot macht die de moord op de Ander als Ander wil, anders gezegd, die de Ander wil vernietigen met handhaving van de erkenning van die Ander als Ander, om geen andere reden dan om het duivelse plezier zijn of haar Anders zijn te vernietigen - dat kwaad gaat het kwaad van de berekenende machinaties van een technologie verre te boven.' Je kunt, zoals gebeurd is, de Holocaust vergelijken met het doordraaien van groente. Beide als gevolg van technologische uitwassen. Maar de vergelijking gaat mank. Je kunt het produceren van lijken in de Holocaust niet vergelijken met het doordraaien van groente.

Waarom niet? Omdat in de verklaring via de technologie een cruciaal aspect ontbreekt: in gebeurtenissen als de Holocaust zit de wil om te vernederen en de ander pijn te doen. Hetzelfde kun je zeggen van de moordpartijen in Rwanda. Er zijn talloze verklaringen voor gegeven. Overbevolking, openstaande rekeningen uit het koloniale verleden. Al die verklaringen schieten te kort, zo lang zij geen gewicht toekennen aan de aanwezigheid van een wil om te vernederen, de Ander in het gezicht te zien en hem pijn te doen, bij voorkeur te verminken of te verkrachten, zodat hij of zij zijn leven lang met de vernedering geconfronteerd wordt.

De doorgedraaide groente hoeft zich niet persoonlijk vernederd te voelen. De mens die met mechanische precisie afgevoerd wordt om te worden vergast hoeft het nog niet persoonlijk op te vatten. Net zo min als de intellectueel in Cambodja het persoonlijk hoofdje op te vatten als hij stierf in de killing fields. Hij hoorde nu eenmaal tot de verkeerde klasse.

Met een technologische verklaring voor volkenmoord is het mogelijk onze 'gewone' wereld intact te houden. In die normale wereld heeft het 'trauma', de onherstelbare wond, geen plaats. Met een trauma, het ervaren van een 'trauma', wordt het ondenkbare punt bereikt waarop onze wereld versplintert. De coördinaten waarmee wij onze werkelijkheid bij elkaar houden, de horizon waarbinnen wij leven, wordt opgeblazen, bestaat niet meer.

Wat bedoel ik met een 'trauma'?

Het onbespreekbare kwaad

De teruggekeerde joodse landgenoten konden in de jaren direct na de oorlog hun verhaal niet kwijt. Ze konden hun trauma niet vertellen. Ze konden niet vertellen dat de fundamenten onder hun wereld waren weggeslagen. De overlevenden konden dat, zo direct na de ellende en de vernedering van de oorlog niet aan, zeggen we. Of konden ze niet aan dat ze de Ander als Ander niet her- en erkend hadden toen ze weggevoerd werden? Waardoor ze, onbedoeld en in bijna alle gevallen ongewild, toch onderdeel waren geworden van de vernedering die hun joodse burens hadden ondergaan – en die bij de meeste van die burens zou uitlopen op een vernedering tot de dood er op volgde?

Pas jaren later kwam er ruimte om de trauma's onder ogen te zien. En tot de dag van vandaag maken de verhalen er over ons onrustig.

In de Holocaust zien we hoe onze 'gewone' wereld oplost, verdwijnt – onze veilige wereld er niet meer is. Zo is het ook in het voormalige Joegoslavië gegaan. Goede burens werden ineens roofzuchtige moordenaars. Ze waren niet veranderd. Het waren dezelfde mensen. Ze keken ons aan. Maar niet meer als burens, of vrienden. Maar met de wil te vernederen.

Zulke daden van ultiem kwaad bedreigen ons gevoel op een vanzelfsprekende manier te leven, er te zijn in een wereld, onze wereld, die ons dagelijks omringt, waar we deel van uitmaken, die bij ons past. Het kwaad bedreigt het leven, omdat het de wereld waarin we leven, en die wereld omvat alles van de natuur om ons heen tot en met onze sociale verbanden, de burens, vrienden, kerk, verenigingen, vernietigt.

Vragen bij Holocaust en zinloos geweld

Hoe gaan we om met dit excessieve kwaad? Kunnen we bijvoorbeeld zeggen: er is altijd en overal een noodzakelijkerwijs normaal niveau van kwaad. Daarnaast is het kwaad er als exces, als een ongeordend 'jezelf helemaal laten gaan'.

Aan dat exces komen we nog niet toe als we de Holocaust zien als een product van het technologisch nihilisme. Dat technologisch nihilisme is een product van onze eigen cultuur. Daarmee past het, hoe kwaad en negatief ook, binnen de orde. Maar is het kwaad door een nihilistische technologie het hoogste kwaad? En is in vergelijking daarmee het kwaad als gevolg van een exces, niet veroorzaakt door de technologie, maar door een persoonlijke menselijke beslissing, een toevallig, en daardoor een minder kwaad? Of is het andersom?

Kun je bijvoorbeeld zeggen: 'Wat is het afslachten van duizenden vijanden – in een orgie van excessief geweld, vroeger met het zwaard nu met het machinegeweer - vergeleken bij de technologische reductie van de mens zelf tot een object van technologische manipulatie?

Is het afslachten van duizend vijanden de uitzondering – weliswaar ernstig, maar veel ernstiger toch dan een technologie die de mens beschouwt als groente die wordt doorgedraaid.

Ik moet in dit verband denken aan de verklaringen van het zogenaamde 'zinloos geweld'. Onze samenleving, zo luidt die verklaring, zit boordevol, niet goed te praten, maar op een of andere manier toch 'noodzakelijk' geweld en anderzijds excessief, ongeordend, zinloos geweld, dat uitdrukkelijk als een exces wordt beschouwd.

Zo'n visie op 'zinloos geweld', net zo goed als de redenering die het kwaad van excessief geweld toch als van een mindere orde beschouwt dan het kwaad dat ons door de technologie kan overkomen missen het punt dat ik hierboven al noemde.

Aan de basis van de Holocaust, zo goed als aan de basis van het zogenaamd zinloos geweld zit de lust om te vernederen. Om de ander juist niet te zien als een anoniem lid van een bepaalde groep of als een anonieme medeburger die je aanspreekt op een nachtelijk uur, maar om de ander te zien als ander en te vernederen – hem expres tegen zijn hoofd te trappen, hem in het gezicht te kijken als je hem naar de gaskamer stuurt.

Het kwaad: wezenlijk onderdeel van de mens

De Duitse mysticus Meister Eckhart wist het al: het niet historisch bepaalde excessieve basale menselijke kwaad dat willens en wetens de Ander pijn wil doen en vernederen, hoort bij wat de mens tot mens maakt en is niet een gevolg van een onmens worden van de mens onder invloed, bijvoorbeeld van een nihilistische technologische cultuur, of drank, of eeuwenoude stammenvetes. Dit roept twee vragen op. De eerste is: als dit ultieme kwaad hoort bij het wezen van de mens, pleit dat de mens dan niet vrij als hij tot het ultieme kwaad vervalt? Letterlijk 'vervalt', hij kan er immers niets aan doen. Het hoort, hoe afschuwelijk ook, bij zijn wezen.

De tweede is: als de strijd tussen goed en kwaad hoort bij de kern van het zijn, is de kern van het zijn dan harmonie? Goed en kwaad die samen toch een harmonieuze eenheid vormen. Of juist disharmonie? En bestaat 'zijn' uit een permanente strijd tussen goed en kwaad? Is zijn een fuga, die klinkt in harmonie of een modern muziekstuk waarin de tonen haaks op elkaar staan?

Maar wat is er het eerst? Is er eerst harmonie en wordt de harmonie vervolgens verbroken door de menselijke wil? De wil die het exces van huis uit mee draagt. Verstoort dat exces de harmonie?

Of is er eerst de wil en breekt pas de wil van de mens de geschiedenis open? De naam van de wil die de orde openbreekt en de naam van het diabolische wils exces is 'subject'. Menselijke geschiedenis begint met het subject.

Gods' antwoord: verzoening

Ik kom terug op wat ik eerder zei over de uitleg van genesis 3 in mijn jeugd. Alles was gericht op de geschiedenis van God. Mensengeschiedenis was Gods geschiedenis. Met als hoogtepunt Golgotha. Genesis 3 was het eerste hoofdstuk van de weg naar Golgotha en werd ook zo gepresenteerd.

Het boze, kwade karakter van de menselijke wil werd betoomd, 'opgeheven' op Golgotha.

De geschiedenis van de mens was de geschiedenis van God. Van zijn liefde en van zijn rechtvaardigheid.

Dat was een geweldige geruststelling en misschien was die geruststelling ook wel nodig in die jaren na de oorlog. Christus had het kwaad in de wereld overwonnen. Zo konden wij verder leven in onze wereld. Maar was het, achteraf gezien, niet een valse geruststelling?

Ik denk aan wat het koor zegt in de tragedie Antigone van Sophocles: Het gaat over de mens en ik geef een heel vrije vertaling:

'Maar al is hij dan een redelijk wezen
die verstandelijk zich meer dan goed kan redden,
Toch komt hij nu eens tot hoogstaande daden,
Dan weer tot slechte.'

Als het kwaad van de Holocaust, het gevolg is van het feit dat de mens dit keer komt tot slechte daden. Als die slechte daad is de moedwillige vernedering van de Ander, de ontkenning van het menszijn van de Ander, terwijl je hem of haar in het gezicht ziet.

Als die slechtheid hoort tot het wezen van de mens, valt daar dan wat aan te doen met verzoening? Peilt een verzoeningsleer die 'onze zonden' verzoent, het kwaad wel diep genoeg?

Kan kwaad ook tot goed leiden?

Nog een stap verder: als het tot het wezen van de mens behoort om, zoals het koor zegt, soms tot hoogstaande daden te komen en soms tot slechte, valt het de mens dan te verwijten als hij zijn slechte kant laat zien? Hoort dat niet bij zijn menselijke natuur?

Nog een stap verder: begint de menselijke geschiedenis niet met een daad waardoor een mens zich onderscheidt van de natuur en zich tot die natuur als een subject gaat verhouden. Gebeurt dat niet in de zondeval? Is de zondeval niet de bijbelse manier van vertellen over het begin van de menselijke geschiedenis. Zonder dat het verhaal vooruitloopt op een 'eind goed, al goed' zoals het mij verteld is. Is als je het zo bekijkt niet iedere ontwikkeling in de menselijke geschiedenis het gevolg van een ambivalente daad waarin goed en kwaad door elkaar heen lopen? Horen vernedering en onderwerping niet bij vooruitgang en verandering? Het Romeinse Rijk, de veroveringen door de islam, de godsdienst oorlogen in Europa, de ondergang van de Indianen, de Franse Revolutie. Hitler, Stalin.

In die zin kun je zeggen dat de boosheid van Hitler en Stalin niet radicaal genoeg was. Hitler liet het kapitalistische systeem intact en doodde de joden die hij zelf, ten onrechte, als de oorzaken van het systeem had aangewezen. Stalin begon met de grote collectivisatie om de economische orde te veranderen. Hij maakte miljoenen slachtoffers, maar de verandering bleef uit. Het bloedvergieten draaide tenslotte uit op een genadeloos totalitair systeem, dat er alleen op uit was de macht te houden.

Iedere nieuwe identiteit ontstaat door strijd. En in die strijd zit altijd iets van minachting van de ander. Overigens zonder dat dat altijd tot bloed vergieten hoeft te leiden. De kerkgeschiedenis zit vol met dit soort voorbeelden. Kijk naar het ontstaan van de gereformeerde kerk. De reformatie in onze landen. De sociale strijd hier in Friesland.

Zo komt de vraag op of het kwaad niet de motor is van de menselijke geschiedenis.

Het kwaad dat werelden verstoort, die op een gegeven moment tot ondergaan gedoemd zijn.

Tegenover dat kwaad: liefde en hardheid. De oogopslag van Christus die de Ander ziet als Ander.

Maar tegelijk een harde verdediging tegen wie mijn wereld dreigt te vernietigen door excessief geweld. Rekening houden met de menselijke natuur, zonder te buigen voor de noodzaak van het kwaad.

Drs. Jan Greven

Earnewâldster Rûnte, 30 September 2008